

dr Dawid Barbarzak

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

e-mail: barbarzak.dawid@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0188-2589>

Uczty książąt, kardynałów i ubogich. Edukacyjna rola stołu w podróży włoskiej Andrzeja Batorego (1583-1584)

FEASTS OF PRINCES, CARDINALS, AND THE POOR: THE EDUCATIONAL ROLE OF
THE TABLE IN THE ITALIAN JOURNEY OF ANDRZEJ BATORY (1583-1584)

Summary

This study examines the significance of the dining table as a space for gaining various kinds of experience in the journey of the royal nephew Andrzej Batory to Rome. At the courts of esteemed dignitaries, Batory assimilated Renaissance Italian dining etiquette and customs, subsequently establishing his own court, based on analogous models. The table served as a platform for diplomatic discourse, enabling the young Batory to fulfil his diplomatic obligations. Engaging in intellectual debates with prominent humanists, notably Marc-Antoine Muret, at the dinner table fostered his intellectual faculties. Moreover, the integration of music and visual arts during the sumptuous banquets attended by Italian cardinals and princes enriched Batory's artistic sensibilities, while the introduction of novel culinary creations refined his gastronomic taste. Encounters with esteemed religious figures, including Carlo Borromeo, Claudio Acquaviva, and the Oratorian circle, coupled with such devout practices as fasting and almsgiving, as well as studying religious texts at the table, ultimately served to fortify the young Batory's Catholic faith.

Keywords: Old-Polish travels; culinary culture; travel diaries; Andrzej Batory; education

Streszczenie

W podróży królewskiego bratanka Andrzeja Batorego do Rzymu stół stanowił przestrzeń zdobywania doświadczeń w różnych sferach. Podejmowany na dworach dygnitarzy Andrzej Batory poznawał etykietę i obyczaje stołowe renesansowych Włoch, organizując według podobnych wzorców własny dwór. Stół był przestrzenią prowadzenia rozmów dyplomatycznych, w czym młodzieniec realizował obowiązki poselskie. Toczone przy obiedzie dysputy z humanistami (takimi jak Marc-Antoine Muret) rozwijały jego umysłowość; muzyka i sztuki plastyczne towarzy-

szące ucztom z kardynałami i księżętami włoskimi ubogaczyły gust artystyczny Batorego, a nowe potrawy – jego gust kulinarny. Spotkania z autorytetami religijnymi (Karol Boromeusz, Claudio Acquaviva, krąg oratorian), a także pobożne praktyki, jak: post, jałmużny żywieniowe i nabożne lektury przy stole, umacniały w końcu katolickie wyznanie młodzieńca.

Słowa kluczowe: podróże staropolskie; kultura stołu; diariusze podróży; Andrzej Batory; edukacja

Wstęp

Marcin Kromer w chorografii *Polonia* (1575) tak pisał o zamiłowaniu Polaków do podróży i płynących z niego pożytkach:

Bardzo wielu jest takich, co nie zważając na nakłady pieniężne, wyrzeczenia i wszelkie przykrości towarzyszące ludziom na obczyźnie, chętnie podejmują dalekie podróże [...], a ponadto z rzeczy dotyczących odżywiania się, odzieży i obyczajów starają się przywieźć z sobą jakąś nowość z zagranicy i dopatrują się w tym powodu do chwały z tytułu wytworności¹.

Badacze podróży staropolskich zauważyli, że informacje dotyczące kuchni w pisemnych relacjach peregrynantów „bywają przypadkowe i jednostronne” albo ograniczone do „lakonicznej wzmianki o zjedzonym obiedzie, udziale w wystawnej kolacji lub zaproponowanym poczęstunku”². Wiadomo jednak, że stół, zwłaszcza od XII wieku, pełnił w Europie ważną rolę w wychowaniu dworskim³, a w renesansie istotę właściwego zachowania przy stole podjął sam Erazm z Rotterdamu w traktacie *O wytworności obyczajów chłopięcych* (1530)⁴. Dorota Żołądź-Strzelczyk zauważa, że w instrukcjach podróży dla młodzieży szlacheckiej rodzice poświęcali pewną uwagę kwestii właściwego żywienia ich dzieci. Polecali m.in. stronięcie od alkoholu czy unikanie zbyt wystawnych potraw⁵.

W niniejszym artykule chciałbym potraktować temat stołu szerzej aniżeli tylko w kontekście właściwych manier przy jedzeniu czy ustalenia typu spożywanych za

1 M. Kromer, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, tłum. S. Kazikowski, oprac. R. Marchwiński, Olsztyn 1984, s. 71.

2 A. Mączak, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 64-65; F. Wołański, *Ile niemieckiego smaku mieściła w sobie pruska kuchnia, czyli o gustach kulinarnych staropolskich peregrynantów*, w: *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Dziedzictwo kulinarne*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2007, s. 78.

3 F. Quellier, *Łakomstwo. Historia grzechu głównego*, wstęp P. Delerm, tłum. B. Spieralska, Warszawa 2013, s. 34-39. Polskim przykładem tego rodzaju literatury był wielkopolski *Wiersz o chlebowym stole* Przeclawa Słoty.

4 D. Kocurek, *Zasady dobrego wychowania elementem edukacji Renesansu (w świetle pism Erazma z Rotterdamu)*, w: *Historia i współczesność procesu edukacyjno-wychowawczego*, red. D. Kocurek, Katowice 2015, s. 11-20.

5 D. Żołądź-Strzelczyk, *O przedsięwzięciu peregrynacyjnej. Edukacyjne wojaże szlachty z Rzeczypospolitej w świetle instrukcji podróży*, Warszawa 2020, s. 351-355.

granica potraw⁶. Stół pojmuję jako specyficzną przestrzeń w podróży edukacyjnej, w której kształtowało się obycie młodego człowieka w różnych obszarach. Można wyróżnić umownie pięć takich sfer: organizacyjną (funkcjonowanie stołu na dworze, etykieta stołowa oraz czerpane w tym zakresie wzorce włoskie), polityczną (prowadzenie przy stole spraw dyplomatycznych), kulturalną (rozrywki intelektualne i artystyczne towarzyszące posiłkom), religijną (gdzie stół łączył się z rozwojem formacji duchowej) i wreszcie kulinarną (poznawanie cudzoziemskich potraw). W świetle tych pięciu sfer omówię podróż do Włoch, jaką w latach 1583-1584 odbył Andrzej Batory, bratanek króla.

Andrzej Batory (urodzony około 1563 roku, zmarł w 1599 roku) spędził swoje dzieciństwo w Siedmiogrodzie. Przybywszy do Rzeczypospolitej jako nastoletni młodzieniec, podjął naukę w kolegium jezuickim w Pułtusk (1578-1583)⁷. Gdy zaczęły przeważać królewskie plany raczej duchowej niż świeckiej kariery Andrzeja, został wysłany do Rzymu. Podróż miała charakter po części poznawczo-edukacyjny, po części zaś polityczny. Andrzej pobierał lekcje teologiczne, odwiedzał rzymskie kościoły, zgromadzenia i kolegia, a także odbywał krótkie wycieczki po okolicy Wiecznego Miasta⁸. Przypadło mu jednocześnie pełnić funkcję królewskiego posła, który składał papieżowi obediencję z tytułu pozyskania Inflant. Podróż była pomyślana jako manifestacja potęgi rodu Batorów, rozumianej zarówno militarnie, jak i religijnie. Pragnieniem króla było zdobycie przez synowca godności kardynalskiej, co po długich zabiegach się udało.

Źródła związane z podróżą to zwłaszcza łaciński dziennik i korespondencja księdza Stanisława Reszki⁹, który pełnił funkcję ochmistrza Andrzeja Batorego. *Diarium* powstawało w latach 1583-1589, lecz pragnę skupić uwagę na jego początkowej części – od wyruszenia z Krakowa (10 września 1583 roku) do powrotu (20 października 1584 roku). Drugim istotnym źródłem są listy Stanisława Reszki posyłane z Włoch do polskich urzędników¹⁰. Mniej cennym faktograficznie, lecz ważnym ze względu na propagandowy

6 Artykuł powstał na podstawie fragmentów niepublikowanej dotąd rozprawy doktorskiej pt. *Kultura stołu w relacjach polskich dyplomatów z podróży do Włoch. Od Stanisława Reszki do Stanisława Mińskiego (1569-1607)*, napisanej pod kierunkiem prof. Piotra Beringa na Wydziale Filologii Polskiej i Klasycznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2021.

7 I. Horn, *Andrzej Batory*, tłum. S. Brzeziński, Warszawa 2010, s. 3. W tej monografii dotyczącej bratanka króla Polski węgierska badaczka przedstawiła kolejne etapy jego życia, w tym naukę w Pułtusk oraz obydwie podróże włoskie. Publikacji brakuje jednak przypisów i znajdują się w niej pojedyncze błędy.

8 Przebieg podróży streszcza M. Banaszak, *Z dziejów dyplomacji watykańskiej. Poselstwa obediencyjne w latach 1534-1605*, cz. 2: *Dzieje poselstw polskich*, Warszawa 1975, s. 154 i n.

9 S. Reszka, *Stanisław Reszki Diarium (1583-1589)*, oprac. J. Czubek, Kraków 1915. Z ważniejszej literatury: J.A. Kalinowska, *Stanisław Reszka – dziennik podróży i korespondencja z lat 1583-89*, „Studia Warmińskie”, 26 (1989), s. 195-220; też, *Reszka Stanisław (1544-1600)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 31, red. E. Rostrowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988-1989, s. 129-133; A.M. Lepacka, *Działalność kulturalna Stanisława Reszki z Buku*, Buk 2014.

10 J.A. Kalinowska, *Korespondencja Stanisława Reszki z Marcinem Kromerem w latach 1568-1588*, „Odrodzenie

aspekt podróży, jest poemat *Ephemeron seu itinerarium Bathoreum* (1586) Ferencza Hutyadiego. Węgierski lekarz i dworzanin Andrzeja Batorego w panegirycznych tonach opisał w nim powrót młodego kardynała do kraju. Również instrukcja króla Stefana, sporządzona na drugą podróż włoską Andrzeja (1586), i dedykowany młodzieńcowi list Stanisława Reszki o polowaniach¹¹, choć powstałe po omawianej tu podróży, dają istotny wgląd w wartości, jakie przyświecały wychowawcom królewskiego bratanka.

1. Stół na dworze Andrzeja: wymiar organizacyjny

Pierwsze strony diariusza skrótowo odnotowują miejsca postoju w drodze do Włoch, w gospodach, klasztorach i pałacach zaprzyjaźnionych możnowładców. Marszrutę dzielają raz po raz wyrażenia „a prandio” (po obiedzie), które umożliwiają ustalenie miejsca posiłku. Nie można wykluczyć, że Andrzej nabierał w drodze wprawy w organizacji warunków bytowych. Podróżował ze swoim orszakem, który uzupełniony o osoby najęte po przybyciu złożył się na jego rzymski dwór. Już w Pułtusku młodzieniec dysponował osobnym kwaterek i 20-osobowym dworem, w tym własnym kucharzem, co pozwala twierdzić, że nie stołował się z innymi uczniami¹². Podczas pobytu włoskiego dwór liczył już 48 osób. Wśród nich znaleźli się m.in.: włoski majordom Virgilio Crescenzi, nauczyciel języka Orlando Pozzuolo, grupa węgierskich młodzieńców (wybierających się na studia w Padwie i Bolonii), dwóch kucharzy z pomocnikami, a także lokaje, koniuszy, woźnice i służba¹³. Tak liczna rzesza ludzi miała oczywiście podkreślać majestat królewskiego rodu. Poziom związanych z tym wydatków i długów nie spotkał się z uznaniem króla, który po powrocie zażądał pomniejszenia liczby dworzan. Dokładniejszy wgląd w organizację żywienia daje nam dopiero spis dworu kardynała Batorego z kolejnego pobytu (1586)¹⁴, co pozwala poczynić pewne analogie.

Warunki bytowe Andrzeja Batorego z racji na jego królewskie pochodzenie odbiegały od typowych dla młodzieży szlacheckiej¹⁵. Decyzją Grzegorza XIII był on przez pewien

nie i Reformacja w Polsce”, 33 (1988), s. 187-197; *Listy X. Stan. Reszki*, w: A. Grabowski, *Starożytności historyczne polskie*, t. 2, Kraków 1840, s. 356-390.

11 *Privata Ordinatio S.R. M-tis de his, quae ad Ill. cardinalem Batoreum pertinent, data die 16 septembris 1585 Niepolomiciis* (BJ 162, k. 136), w: S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 110 (przyp. 2); *Andreae cardinali Battoreo, principi illustrissimo. Epistola XXV*, in: idem, *Epistolarum liber unus, ex officina Horatii Saluiani, Neapoli 1594*, s. 248-272.

12 I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 35.

13 Tamże, s. 74-75.

14 *Ordinatio domus et familiae Ill. principis Andreae cardinalis Batorei Romae Iunio inchoata* (BJ 161, k. 281), w: S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 131-132 (przyp. 4).

15 O organizacji dworu polskiego posła w Rzymie opowiada nieco późniejsze dziełko Stanisława Mińskiego

czas gościem *stanze d'Innocenzio* w Pałacu Apostolskim¹⁶. Można przypuszczać, że liczył wówczas na wyżywienie z papieskiej kuchni, choć diariusz Stanisława Reszki o tym nie wspomina. Pod koniec maja 1584 roku Andrzej Batory przeniósł się do wynajętego Pałacu Vitellich (obecnie: Villa Aldobrandini) przy Magnanapoli¹⁷. Miejsce miało charakter reprezentacyjny – wzgórce kwirynalskie zamieszkiwali liczni kardynałowie. Przy domu znajdowały się ogrody, w których Andrzej Batory muzykował, odpoczywał, a nawet jadał obiady¹⁸. To prawdopodobnie tam, krótko przed wyjazdem, odbył się bankiet mający uczcić uzyskanie kapelusza kardynalskiego¹⁹.

Na czele dworu stał majordom (*maggiordomo*), rzymski patrycjusz Vergilio Crescenzi, polecony przez samego papieża²⁰. W diariuszu nazwany jest mężem słynącym z pobożności, prawości i roztropności w zarządzaniu²¹. Stanisław Reszka chwalił majordoma w korespondencji: „Mamy tu człowieka znanego i dobrego, Papieżowi bardzo miłego, Ill. D. Crescentium, który z wielką pilnością wszystkimu domu dogląda, na którego pilności ja się nic nie omylam, i nie boję się, aby co na stronę szło”²². Porządek dworu przejawiał się m.in. w stronienu od pijaństwa, za które (jak wynika z instrukcji królewskiej) groziło zwolnienie po pierwszym upomnieniu: „ut nemo scandalosus, scortator, aleator, ebriosus, factiosus in familia post primam admonitionem toleretur”²³. Pijaństwo, podobnie jak skandale, rozwiążność, hazard czy wichrzycielstwo, narażałoby imię króla na kompromitację i służyło złym przykładem dla młodego Andrzeja. Niewykluczone, że na ów rygor wpłynął incydent z czasów nauki w Pułtusku, gdzie jeden z pijanych dworzan

Sposób odprawowania poselstwa, wyd. J. Korzeniowski, w: *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 13, Kraków 1889, s. 437-444.

16 Informują o tym *Avvisi di Roma*, w: S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 5 (przyp. 15); por. M. Banaszak, *Z dziejów dyplomacji watykańskiej*, cz. 2, s. 171 (przyp. 6).

17 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 39 (4 VII 1584), s. 36 (31 V 1584).

18 „Ill-mus ad hortos suos est ad prandium profectus [...] dormivit in horto”. Tamże, s. 34-36 (16, 21, 22, 27 i 28 V 1584).

19 Tamże, s. 40 (7 VII 1584). Ildikó Horn błędnie wskazuje, jakoby Andrzej Batory miał otrzymać biret kardynalski podczas obiadu z papieżem, ale obecne tam wyrażenie „a prandio” (częste w diariuszu) należy tłumaczyć jako „po obiedzie”. Tamże, s. 39-40 (4 VII 1584); por. I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 91.

20 Stanisław Reszka pisał o przyjaźni Virgilio Crescenziego wobec Polaków i licznych dziełach miłosierdzia dla pielgrzymów („jedzeniem, picim i lożem ich opatrzał. Sam z małżonką, z dziećmi i czeladzią im do stołu służył”). S. Reszka, *Przestroga pastyrzka*, drukarnia Jana Wolraba, Poznań 1585, s. 118.

21 „[...] virum nobilem et magni in urbe nominis ob singularem pietatem, probitatem et in rebus gerendis dexteritatem et prudentiam, D. Virgulum Crescentium”. Tenże, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 9 (9 XII 1583).

22 Do Wojciecha Baranowskiego (Rzym, 21 IV 1584), w: *Starożytności historyczne polskie*, t. 2, s. 370.

23 *Privata Ordinatio S.R. M-tis...*, w: S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 110, przyp. 2. Podobnych zasad król wymagał w kraju i podczas wypraw wojennych. J. Besala, *Alkoholowe dzieje Polski. Czasy Piaństw i Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2015, s. 208-209.

bratanka króla wywołał bójkę z ludźmi biskupa Piotra Dunin-Wolskiego²⁴. Dlatego też Stanisław Reszka zaręczał z Rzymu:

Za łaską miłego Boga tak się tu pobożnie, tak rozumnie JP. Jędrzej sprawuje, że sobie wielkie we wszystkim Rzymie imię zjednał. Familia wszytka teraz jako panienki. Spokojny, uczciwy, skromny, posłuszny, splendor około Jmci przystojny zacności królewskiej. Zbytku nie masz²⁵.

Wszystko to było zasługą majordoma, który zyskał zaufanie Polaków, a przed ich wyjazdem ugostił śniadaniem, muzyką i podarkami: „Inde ad domum D. Crescentii descendimus, ubi instruxit musicam, collationem et munuscula distribuit”²⁶.

Na uwagę zasługuje także wpływ włoskich obyczajów stołowych przyjętych na dworze Andrzeja. Objawia się to we włoskiej terminologii, jaką Stanisław Reszka zastosował w spisie dworzan z drugiej podróży (1586): *maestro di casa* (majordom), *coppiero* (podczaszy), *scalco* (kuchmistrz, stolnik), *trincz[iante]* (krajczyk), *credencero* (kredencierz), *butiliro i canevaro* (piwnicznicy), *spenditor i dispensero* (szafarze)²⁷. Wśród urzędów stołowych znajdujemy nazwiska polskie (podczaszy Andrzej Szczucki czy *scalco* Samuel Dembiński), ale również sugerujące włoskie pochodzenie (piwnicznicy „Gioanne” czy „Julio”). Na co dzień przy stole Andrzeja Batorego jadal najpewniej tylko najbliżsi dworzanie, jak ksiądz Reszka i nadworny kapelan²⁸. W czasie drugiej podróży (1586), gdy Batory był już kardynałem, przywilej „comedet in mensa Cardinalis” widnieje wyłącznie obok nazwiska Stanisława Reszki i Tomasza Tretera. Podobny zwyczaj panował wcześniej na dworze Stanisława Hozjusza²⁹. Pozostali dworzanie korzystali z osobnej jadalni (*tinello*) bądź otrzymywali racje chleba i wina (*parte*). Niestety w notkach dziennych diariusza osoby te albo w ogóle nie występują, albo pojawiają się w kontekstach niezwiązanych ze stołem (np. jako posłańcy).

W notkach diariusza nie wspomiano także o kucharzu, co wskazuje na małą istotność tego rodzaju informacji w tym dokumencie. Trudno ustalić, czy dla Andrzeja gotował

24 „Rixa orta est inter Georgium familiarem Domini Batori et inter meos. Georgus ebrius vulneribus aliquot confectus est. Ex meis aliquot vulnerati sunt” (zob. A. Obrębski, *Dziennik z lat 1561-1583 dyplomaty i biskupa płockiego Piotra Dunin-Wolskiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 42 (1992), s. 124-125).

25 Do Jacka Młodziejewskiego (Rzym, 15 V 1584), w: *Starożytności historyczne polskie*, t. 2, s. 383.

26 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 28 (6 IV 1584).

27 Tenże, *Ordinatio domus et familiae*, w: tegoż, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 131-132 (przyp. 4).

28 Kapelanem Andrzeja Batorego był ks. Jaroszewski, a następnie ks. Krzysztof Kliński. Tenże, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 12 (2 I 1584, przyp. 3), s. 21 (21 II 1584), s. 47 (15 VIII 1584, przyp. 4); por. I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 74.

29 „Kardynał je obiad w towarzystwie tylko jednego lub dwu gości, wieczerzę zaś prywatnie sam. Obiad składa się z sześciu lub siedmiu potraw, wieczerza z jednej. Nikt z domowników nie zasiada do stołu z kardynałem, ponieważ tak nakazuje zwyczaj rzymski”. *Z dworu Stanisława Hozjusza. Listy Stanisława Reszki do Marcina Kromera 1568-1582*, tłum. i oprac. J.A. Kalinowska, Olsztyn 1992, s. 15 (Rzym, 7 I 1570).

zabrany z kraju Polak, czy może najęty na miejscu Włoch – wiadomo bowiem, że stosowano obydwie praktyki³⁰. Na liście dworzan z drugiej podróży (1586) widnieje „Gioanne Polaco, cocus primus”, co (mimo włoskiego zapisu imienia) sugeruje polskie pochodzenie kucharza, a brak nazwiska – typowy dla epoki nowożytnej niski status profesji. Kucharzom przypisywano powszechnie skłonności do złodziejstwa i pijaństwa, czego wyraz znajdujemy kilkakrotnie w listach Stanisława Reszki. Z drugiej strony, to właśnie we Włoszech pojawiły się pierwsze drukowane księgi kucharskie i rozwinęła się sztuka bankietów renesansowych³¹. W XVI oraz XVII wieku wydano w Italii wiele traktatów dotyczących powinności majordoma, *scalco*, krajczego i innych. Jak sugerują niektóre biografie z *Liber chamorum*, polscy kucharze udający się ze swym panem w podróż do Włoch nabywali bezcennego doświadczenia, które pozwalało im podnieść swój status społeczny³². Warto przypomnieć, że Włochem był kuchmistrz królewski Dominik Alamani, dzięki wstawiennictwu którego Andrzej uzyskał kanonię warmińską³³. Batory i jego dworzanie, stykając się w podróży z kulturą stołową Italii, mogli czerpać najlepsze europejskie wzorce w tej dziedzinie.

Światło na sposób spożywania posiłków przez Andrzeja Batorego rzuca także inwentarz sreber spisany po powrocie do kraju³⁴. Wymieniono w nim misę i dzban do obmywania rąk, częściowo złożone („Un bacile, et bocale, partim inauratum”), duży puchar („poculum grande”), małe pucharki („tria pocula parva, *iedno w drugym*”), dwie solniczki („2 salinis”) czy złożony dzbanek („unus cantarus parvus, totus inauratus”). Obok srebrnych łyżek („coclearia argentea 9”) najciekawsze wydają się jednak widelce („forcinulae sex argenteae”). Jako że użycie widelca rozpowszechniło się w Europie dopiero

30 Stanisław Reszka nazywa włoskiego kucharza Stanisława Hozjusza brudasem, pijakiem i „klęską domu” z powodu nadmiernych wydatków („est nostri fundi calamitas, spurcus, sumptuosus et bibo”) i prosi Marcina Kromera o posłanie do Włoch krajana („ut haberet Cardinalis popularem suum”) (*Listy Stanisława Reszki do Marcina Kromera (z lat 1568-1588)*, oprac. i wyd. J.A. Kalinowska, „Studia Warmińskie” 20, cz. 3, s. 325, por. *Z dworu Stanisława Hozjusza*, s. 55). W liście do Stanisława Suchorzewskiego (1588) Stanisław Reszka wszystkich kucharzy nazywa plagą i ruiną spraw domowych („omnes in universum rei domesticae pestem, pernicem, calamitatem, & exitium reputabis”) (S. Reszka, *Epistularum liber unus*, s. 313).

31 Z ksiąg kucharskich warto wymienić dzieła: *De honesta voluptate et valetudine* Bartolomeo Platiny (1475) oraz *Opera* papieskiego kucharza Bartolomeo Scappiego (1580). Z traktatów stołowych z kolei: *Banchetti* Cristofora da Messisbugo (Ferrara 1548), *Il trinciante* Vincenza Cervio (1580) czy Cesarego Evitascandalo *Dialogo del maestro di casa* (Roma 1598). Por. D. De Witt, *Kuchnia Leonarda da Vinci. Sekretna historia kuchni włoskiej*, tłum. B. Józwiak, Poznań 2007, s. 47-74, 111-120; J. Dickie, *Con gusto. Storia degli Italiani a Tavola*, trad. F. Galimberti, Bari 2017, s. 77-156; A. Capatti, M. Montanari, *Italian Cuisine. A Cultural History*, transl. A. O’Healy, New York 2003, s. 11-16.

32 A. Sajkowski, *Włoskie przygody Polaków. Wiek XVI-XVIII*, Warszawa 1973, s. 218.

33 K. Lepszy, *Alamani Dominik (zm. 1595)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Konopczyński, Kraków 1935, s. 40-42; por. I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 59.

34 *Inventarium rerum et suppellectilis totius Stanislai Rescii factum Cracoviae mense Octobri post reditum ex Urbem Ill-mo D. Cardinale Battoreo*, w: S. Reszka, *Stanislai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. XXI-XXIV.

z początkiem XVII wieku, fakt ich używania przez Andrzeja Batorego kilkanaście lat wcześniej może świadczyć o przyjęciu tego włoskiego zwyczaju³⁵. W diariuszu mowa także o naczyniach – posłanej w darze dla króla chińskiej porcelanie³⁶, oglądaniu produkcji szkła z Murano³⁷ czy o pucharze z muszlą ślimaka typu *nautilus* ofiarowanym księciu Mantui³⁸. Tego rodzaju dary miały charakter reprezentacyjny, służąc manifestowaniu statusu właściciela, czego Andrzej Batory również się uczył. Mógł on także obserwować i adaptować przypisywane Włochom umiarkowanie w jedzeniu i piciu. Zagadnieniu włoskiego umiaru w opozycji do polskiego obżarstwa i pijatyk Stanisław Reszka poświęcił jeden ze swoich późniejszych listów³⁹.

2. Uczty dworskie: wymiar polityczny

Andrzej Batory miał podczas podróży możliwość odwiedzenia licznych dworów świeckich i duchownych. W Rzymie zgodnie z obyczajem poselskim wizytował kardynałów, lecz były to wizyty krótkie, niezwiązane z poczęstunkiem. Wyjątkiem był Alessandro Farnese, szczególnie zaprzyjaźniony z Polakami z racji funkcji kardynała-protektora Rzeczypospolitej. Dwukrotnie podejmował Andrzeja w Villi Farnese w Capraroli:

ivimus ad Caprarolam Farnesii, ubi nos lautissime, hoc est, Farnesiane exceperunt [...] pervenimus Caprarolam ad Cardinalem Farnesium cum Ill-mo, qui nos humanissime excepit et tractavit lautissime [...]. Mansimus tota die in Caprarola apud cardinalem Farnesium tractati opipare⁴⁰.

35 Fynes Moryson (1595) zauważa, że w Wenecji każdy ma „swój nóż, swoją łyżkę i swój widelec [...] oraz szklankę i filiżankę do picia tylko dla siebie” (P. Meyzie, *Kuchnia w Europie doby nowożytnej. Jeść i pić. XVI-XIX wiek*, tłum. E. Kucińska, A. Drzymała, Warszawa 2012, s. 71). Jeszcze Thomas Coryat (1608) wciąż uważa widelec do mięsa za włoski wynalazek, uznaje go za przydatny i stosuje po powrocie do Anglii (A. Mączak, *Życie codzienne w podróżyach po Europie w XVI-XVII wieku*, s. 67).

36 „Emimus porcellanam [...] Misimus per D. Papinianum architectum unam scutulam pro Regia M-te, in qua inclusimus 8 vasa porcellanea, quae Ill-us Dominus dono M-te Suae mittit”. S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 35 (23-25 V 1584); por. *Starożytności polskie*, t. 2, s. 377.

37 „A prandio prefectus est Muranum et vitreorum vasorum conficiendorum artificium inspexit”. S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 63 (11 IX 1584).

38 „[...] expeditivimus D. Plemecky cum Francisco Mantuam versus, ut principi Mantuae offeret nannum et nannam parvulam, succinea vascula; ego quoque missi pedes alcis Principi”. Tamże, s. 129-130 (9, 13, 17 V 1586).

39 „Posumus recensere nobilissimas Regni Poloniae familias, quae maximorum subierunt patrimoniorum naufragia, ob immoderatos convivorium sumptus, et diurnas nocturnasque perpotationes” (S. Reszka, *Stanisłao Suchorzewio S.D. Epistola XXVII*, w: *Epistolarum liber unus*, s. 309-310). Stanisław Reszka prezentuje tutaj stoicką surowość i umiarkowane, cytując dzieła Seneki (*Helv.* 10; *Ep.* 95).

40 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 31 (25 IV 1584), s. 43 (1-2 VIII 1584).

Występujący tu przyimek *lautissime* oznacza przyjęcie wystawne, które Stanisław Reszka nazywa z humorem „farneczyjskim”, natomiast *humanissime* wskazuje na uprzejmość czy gościnność kardynała (*humanitas* oznaczała wówczas ludzkość, życzliwość, gościnność)⁴¹. Te dwa określenia towarzyszą w diariuszu opisom większości przyjęć na dworach włoskich. Okazanie gościny oraz wystawność bankietu zarówno podkreślały status gospodarza, jak i oddawały cześć osobie gościa. O wysokim poziomie obsługi stołu u Alessandra Farneseego świadczy fakt, że służył u niego wybitny krajczyk Vincenzo Cervio, autor dzieła *Trinciante* (1581)⁴². Owa *humanitas* często szła w parze z humanistycznym doświadczeniem intelektualnym, o czym będzie mowa dalej.

Trwający od 31 lipca aż do 19 września przejazd powrotny przez Italię, obejmujący uczty na najznamienitszych dworach świeckich, wydawca diariusza Stanisława Reszki nazwał „jednym, nieprzerwanym pochodem tryumfalnym”, podczas którego nowy kardynał był „przyjmowany uroczysto przez biskupów, gubernatorów, wreszcie książąt i naczelników państw, wstępował do wszystkich znaczniejszych miast po drodze [...]”⁴³. Przyjęcia polegały w większości na uroczystym wjeździe do miasta, procesji do głównego kościoła, pobycie w rezydencji władcy czy zwiedzaniu okolic. Co do uczt w diariuszu nie podano szczegółów ich przebiegu. Czasem po prostu wskazano, że Andrzej Batory w danym pałacu zjadł obiad czy kolację („pransus est”, „cenam sumpsit” itp.). Wskazuje to, że intencją autora (w tym przypadku Tomasza Tretera) był nie tyle opis samego poczęstunku, ile uwiecznienie rangi gospodarza, z którym bratanek króla zasiadał do posiłku.

Spośród wielu przyjęć opisanych w diariuszu warto przytoczyć zwłaszcza ucztę w zamku książąt d'Este w Ferrarze. Kardynał został wieczorem odebrany na przedmieściach przez księcia Alfonsa II i w asyście arkebuzerów powiedziony karocą na zamek. Otrzymał komnaty, zjadł w nich kolację prywatnie, co było częstą praktyką. Obiad, mający

41 W. Pawlak, *Z dziejów pojęcia „humanitas” (do XVII wieku)*, w: *Humanitas. Projekty antropologii humanistycznej*, cz. 1: *Paradygmaty – tradycje – profile historyczne*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2010, s. 165-204; A. Pisarek, *Gościnność polska. O kulturowych konkretyzacjach idei*, Katowice 2016, s. 34-35.

42 Podczas pobytu Andrzeja Batorego w Capraroli sędziwy już Vincenzo Cervio raczej nie służył osobiście do stołu (niewykluczone, że w tym okresie już nie żył). Jego następcą na dworze, a także wydawcą dzieła, był Reale Fusorito da Narni, współtwórca późniejszego *Mastro di Casa* Cesare Pandiniego, majordoma kardynała. *Cervio Vincenzo*, in: G. Riley, *Oxford Companion to Italian Food*, Oxford 2007, s. 112.

43 J. Czubek, *Wstęp*, w: S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. IX-X. Wśród ważniejszych gospodarzy należy wymienić takich duchownych jak: kard. Alessandro Farnese, wieloletni protektor Rzeczypospolitej (Caprarola), Gerolamo Vitale de Buoi (biskup Camerino, przysły nuncjusz w Polsce), Giovanni Andrea Caligari (arcybiskup Bertinoro, były nuncjusz; towarzyszył Andrzejowi Batoremu w drodze od Rimini aż po Treviso), arcybiskupi Rawenny i Faenzy, nepoci papiescy z rodu Buoncompagni i arcybiskup boloński Gabriele Paleotti (Bologna), biskup Cremony Niccolò Sfondrati (późniejszy papież) oraz arcybiskup Mediolanu Karol Boromeusz (Mediolan). Spośród władców świeckich: książę Ferrary Alfonso II d'Este, książę Mantui Wilhelm Gonzaga i jego syn Wincenty, reprezentanci Senatu Republiki Weneckiej, a także gubernatorzy Loreto i Ankony czy zastępujący księżną Urbino ministrowie w Senigalli i Pesaro.

charakter publiczny, odbywał się nazajutrz: „postea in arcem reversi, una prandium laute apparatusumpserunt. A prandio pulsarunt testudinem duo pueri valde eleganter, postea invenit quidam valde suaviter”⁴⁴. Jak wynika z tekstu, obiad był wystawnie przygotowany („laute apparatus”), po nim zaś na instrumentach strunowych przygrywali dwaj chłopcy. Andrzej Batory odwiedził następnie żonę księcia – Małgorzatę Gonzagę, i jego siostrę, Lukrecję d’Este, księżną Urbino. Tam czas umilały im tańce dwójki karłów. Muzyka brzmiała nawet przy prywatnej kolacji: „cenam sumpsit privatim musica tamen ubique personante”⁴⁵. Tak bogate przyjęcie wynikało z wieloletnich tradycji bankietów renesansowych Ferrary, zapoczątkowanych przez *scalco* Cristoforo da Messisbugo, autora słynnych *Banchetti, composizioni di vivande et apparecchio generale* (1548)⁴⁶. Włoski *scalco* był osobą, która

musiała nadzorować wszystkie aspekty takiej uczyty – wybór miejsca, dekorację komnaty i stołów, jadłospis, sposób prezentacji żywności oraz wybór muzyki i innych form rozrywki, które miały ożywić posiłek⁴⁷.

Autorem przyjęcia mógł być Giovan Battista Rossetti, *scalco* Lukrecji d’Este, autor wydanego w tym samym roku traktatu *Dello scalco* (1584).

Z powyższego przykładu należy wskazać dwa wnioski. Król Stefan Batory przez wiele lat umyślnie trzymał swojego bratanka z dala od krakowskiego dworu, sądząc, że środowisko to mogłoby mieć negatywny wpływ wychowawczy⁴⁸. Jedną z pierwszych większych uroczystości, na jakiej bawił młody Batory, było dopiero wesele Jana Zamoyskiego z Gryzeldą Batorówną (1583) tuż przed wyjazdem do Włoch. Oznacza to zatem, że uczyty i rozrywki dworskie w Italii były dla niego nową materią, którą mógł się inspirować w przyszłości. Drugim pożytkiem było budowanie przy stole siatki znajomości z elitami ówczesnej Europy, co mogło wiązać się z osobistym lub państwowym interesem. Bogate podjęcie Andrzeja Batorego przez władców Ferrary można odczytywać jako próbę zaskarżenia sobie jego przyjaźni, a pośrednio – z królem Stefanem Batorym oraz

44 Dalej notka informuje: „Post interiectas horas aliquot iterum musici venerunt, qui recreabant Cardinalem in presentia Ducis et cardinalis Cananii. Ea finita iverunt una ad visitandam ducissam Ferrarensem, filiam ducis Mantuani, et ducissam Urbini ibique in Palatio in presentia illorum nanus et nana choreas eleganter duxerunt” [S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 50 (22 VIII 1584)].

45 Tamże.

46 K. Albala, *The Banquet. Dining in the Great Courts of Late Renaissance Europe*, Urbana-Chicago 2007; J. Dickie, *Con gusto*, s. 97-119.

47 D. De Witt, *Kuchnia Leonarda da Vinci*, s. 125. Więcej o dworskich urzędach stołowych w Polsce: A. Rottermund, *Dworski stół paradny – sztuka i ceremonial (zarys problematyki)*, w: *Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie*, t. 4, Pszczyna 1987, s. 37-72; Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1983, s. 130-153.

48 I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 47.

papieżem⁴⁹. Młody Andrzej, uczując z włoskimi władcami, wdrażał się w meandry europejskiej polityki. Uwagę zwracają również bankiety z nuncjuszami papieskimi (Giovannim Andream Caligarim, Alberto Bolognettim, Hieronimem de Buoi), mające miejsce czy to we Włoszech, czy już po powrocie do kraju. Za serdecznością przyjęć krył się tutaj interes umacniania wpływów papieskich w Rzeczypospolitej i Siedmiogrodzie, a z perspektywy Andrzeja Batorego – wsparcie tych wpływowych duchownych w pozyskaniu kanonii warmińskiej, krakowskiej (nieudane) czy kardynałstwa⁵⁰.

3. Dysputy i rozrywki przy stole: wymiar intelektualno-artystyczny

Innym pożytkiem edukacyjnym były towarzyszące ucztom rozrywki, które mogły rozwijać gust estetyczny oraz polor intelektualny młodego Andrzeja: sztuki plastyczne, dysputy intelektualne, oracje i deklamowanie poezji, muzyka, a także formy teatralne. Zagadnienie recepcji sztuk plastycznych zostało opracowane w diariuszu Stanisława Reszki⁵¹. Chciałbym jedynie uwypuklić fakt, iż biesiadowanie w reprezentacyjnych salach jadalnych wiązało się z możliwością podziwiania obecnych w nich fresków i innych dzieł sztuki. Ich program artystyczny mógł poprzez mityczne alegorie manifestować status gospodarza oraz dobrobyt okolicznych ziem, opowiadać mityczne dzieje miasta czy pochodzenie rodu⁵². Na przykład Appartamento dello Specchio na zamku d'Este ozdobiły scenki starożytnych atletów (znak zamięłowania księcia Alfonsa do turniejów rycerskich i ćwiczeń fizycznych). W tej samej sali znajdowały się personifikacje czterech pór roku oraz związane z nimi plody ziemi. Między tymi dwoma motywami zachodził związek – oto wprawa wojenna wiedzie do dobrobytu państwa, które w czasie pokoju

49 Księstwo bowiem, wspierając przez lata ruchy protestanckie, popadło w niełaskę, co groziło wchłonięciem Ferrary przez Państwo Papieskie. Nadzieja Alfonsa II d'Este na walkę z Turkami i bogu polskiego króla mogła stanowić formę rehabilitacji, a znajomość z młodym kardynałem dawała możliwość polepszenia stosunków z papieżem. Alfons II był zresztą dwukrotnym kandydatem do polskiego tronu. M. Banaszak, *Z dziejów dyplomacji watykańskiej*, cz. 3, s. 105, 107; S. Grzybowski, *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994, s. 67, 200.

50 Caligari i de Buoi podejmowali Andrzeja Batorego w Bertinoro i Camerino [S. Reszka, *Stanisława Reszki Diarium (1583-1589)*, s. 44 (7 VIII 1584), 47 (14 VIII 1584)]. Ten z kolei przyjmował de Buoi i Bolognettiego ucztą w Niepołomicach i Krakowie [tamże, s. 90-91 (17, 31 III 1585), 107 (29 VII 1585)]; por. I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 41-46].

51 M. Wrześniak, *Roma Sancta, Fiorenza Bella. Dzieła sztuki w diariuszach polskich podróżników do Włoch w XVI i XVII wieku*, Warszawa 2010, s. 65-78.

52 Freski w Palazzo Ducale w Mantui przedstawiały dzieje mitycznej Manto, założycielki miasta opisaną w Wergiliusza (*Aen.* X.198-200) czy Owidiusza (*Met.* VI.157). Por. R. Berzaghi, *Le decorazioni della metà del Cinquecento alla caduta dei Gonzaga*, in: *Il Palazzo Ducale di Mantova*, a cura di G. Algeri, Mantova 2003, s. 223-260.

korzysta z darów Wertumnusa i Pomony⁵³. Andrzej Batory poznawał zatem sposoby manifestowania potęgi i ambicji rodu. Ciekawym doświadczeniem dla potencjalnego następcy tronu mogło być także uctowanie w miejscach, gdzie przed dekadą zatrzymywał się zbiegający do Francji Henryk Walezy⁵⁴.

Tematyka biesiadna była zresztą obecna w samych dziełach sztuki. Będąc w mantuańskim Palazzo Te, Andrzej Batory mógł oglądać freski w Sali Amora i Psyche, na których Giulio Romano przedstawił bankiety bogów, inspirowane *Metamorfozami* Owidiusza⁵⁵. Istotne, że uczyty, jakimi podejmowano Andrzeja Batorego, za pomocą podobnych motywów mitycznych przedstawia w *Ephemerionie* Ferenc Hunyadi. Przyjęcie w Spoleto porównuje z uczną Jowisza u Etiopów, a „convivium Ungaricum” w Posonium (obecnie Bratysława) z boskim bankietem na Krecie. Do stołu usługują tu setki Ganymedesów, wino jest nazwane Euhionem (jeden z przydomków Bachusa), a wokół uwijają się wesołe satyrowie i fauny⁵⁶. Andrzej Batory poznawał także sztukę kontrreformacyjną z wiodącym motywem triumfu katolicyzmu nad innowiercami. Obrazy przedstawiające bitwę pod Lepanto, noc św. Bartłomieja czy ekskomunikę Henryka VIII mógł oglądać w Villi Farnese w Capraroli, watykańskiej Auli Regii (tradycyjnym miejscu uczt papieża z posłami) czy w Palazzo Spada w Terni⁵⁷. Sam przejazd kardynała przez Włochy również należy postrzegać w kategorii triumfu katolicyzmu. Niewykluczone, że sztuka mogła dostarczać biesiadnikom tematów do rozmowy.

Innym ważnym aspektem rozrywek przy stole były dysputy intelektualne, zwyczaj obecny w dialogach Platona czy w *Uczcie mędrców* Atenajosa, chętnie naśladowany przez renesansowych humanistów. Już Łukasz Górnicki, idąc za wzorem z Urbino, zalecał wprowadzenie „owego obyczaju do nas, który jest we Włoszech, iż ślachta zacna polerując rozумы swoje, wynajduje na biesiedzie gry rozumne”⁵⁸. Tego rodzaju konwersacje na

53 Niewykluczone, że inspiracją do nich były traktaty o roli gimnastyki padewskiego lekarza Girolama Mercurialego (który notabene był mistrzem Ferenc Hunyadi, poety i lekarza towarzyszącego Andrzejowi Batoremu). L. Caporossi, *Gioco e tempo nell' "Appartamento dello specchio" del castello estense di Ferrara. Ipotesi per il programma iconografico di Pirro Ligorio*, „Ludica”, 8 (2002), s. 98-110.

54 Inskrypcję pamiątkową oraz złotą różę Henryka III Walezego widział Andrzej Batory w Wenecji. Z kolei w pobliskim Sacile gościł w Palazzo Ragazzoni, gdzie króla Polski upamiętniał fresk Francesca Montemezzano, przedstawiający odznaczenie gospodarzy francuską lilią. S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 61-64 (10, 15 IX 1584).

55 Tamże, s. 51 (24 VIII 1584).

56 F. Hunyadi, *Ephemerion*, s. B2, C3 (BiblOssol, XVI.O.133 adl., k. 10r, 19r). To nawiązania do mitów obecnych np. u Homera (*Iliada* I.423nn), Apollodorosa (*Biblioteka* 1.1.6-7), Owidiusza (*Fasti* 5.111) oraz Wergiliusza (bankiet w pałacu Dydony, *Eneida* I.637-642, 701-706).

57 O tradycyjnej uczcie z papieżem po obediencji diariusz nie wspomina. W Terni podejmował Andrzeja Batorego Sifonio Spada, ekonom i późniejszy majordom: „in domum D. Siphoni divertit ab eodem humanissime exceptus prandio et coena”. S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 43 (4 VIII 1584), 6 (5 XII 1583).

58 Ł. Górnicki, *Dworzanin polski*, oprac. R. Pollak, Warszawa 1954, s. 24-25; A. Gallewicz, *Urbino i Prądnik. Dwa dwory, dwa światy*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 45 (2010), s. 45-61.

zadany temat miały być alternatywą wobec gry w karty. Jak wspomina Stanisław Reszka w swoim diariuszu, na niedzielnym obiedzie, w dniu bierzmowania dwóch węgierskich przyjaciół Andrzeja Batorego, urządzono dysputę na temat natury szlachectwa – czy więcej warte jest to przejęte po przodkach, czy raczej nabyte własnym wysiłkiem: „In prandio aderat D. Boccapadula et Moretus et D. Lomellinus. Venit in questionem, utrum dignior sit nobilitas ab avis et abavis accepta, an per se parta”⁵⁹. Na wybór tej intelektualnej rozrywki przy stole wpłynęli niewątpliwie obecni przy nim humaniści związani z dworem papieskim, zwłaszcza Marc-Antoine Muret (Muretus), ceniony rzymski profesor i mówca⁶⁰. Już zresztą same pisma Stanisława Reszki dowodzą, że był on miłośnikiem bankietów humanistycznych⁶¹. Łukasz Górnicki wskazuje w *Dworzaninie*, że „gry rozumne” praktykowali polscy studenci w Padwie, jednak w ojczyźnie spotykały się one z niechęcią.

Warto zwrócić uwagę, że częstym miejscem bankietu humanistycznego były wille podmiejskie. Młody Andrzej Batory nie miał możliwości gościć w Polsce w willach podobnych do tej w Prądniku i doświadczenia tego rodzaju zdobywał dopiero we Włoszech. I tak, Ferenc Hunyadi nazywa willę kardynała Alessandra Farneseego w Capraroli miejscem dającym wytchnienie od miejskiego życia oraz przybytkiem Muz: „Otia, neu unquam domino nocitura voluptas [...] quies aurea vere/Vere Musarum domus: hanc neque litigiosa exturbant fora, nec popularibus obstrepit auris”⁶². Podobnie Willę Madama, w której Andrzej Batory gościł parokrotnie, w późniejszym liście Stanisław Reszka pochwała za jej *amoenitas*: „tak że mię teraz *iucundiori et amoeniori prospectu et mansione* żaden na świecie nie celuje, jeno Jędrzejów”⁶³. Odpowiada to obrazowi willi biskupa Bernarda Maciejowskiego w Prądniku, którą ówczesna epistolografia chwaliła nie tylko za „loci amoenitas et aedificiorum elegantia” oraz dalekie od rozpustnych uczt przystojne

59 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 19 (29 II 1584). Wspomniani Węgrzy to Ferenc Förgach i Gábor Dóczy, przyjaciele Andrzeja Batorego z czasów nauki w Pultusku, którzy kontynuowali naukę w Rzymie. Ferenc Förgach został później biskupem Ostrzyhomia (I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 37). Pozostali goście to Antonio Boccapaduli (autor mów na pogrzeby i koronacje papieskie) oraz urzędnik Goffredo Lomellini.

60 Innym razem Marc-Antoine Muret wręczył Andrzejowi Batoremu na obiedzie tekst mowy pogrzebowej swojego autorstwa: „In prandio 4r patres, D. Moretus, qui suam funebrem de D. Foxio oratore Galliae donavit Ill-mo” [S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 37 (10 VI 1584)]. Sława rzymskiego mówcy dotarła do Polski: Stefan Batory proponował mu posadę profesora, a Jan Zamoyski przesłał medale, najpewniej z wizerunkiem króla [tamże, s. 25 (16 III 1584)]. Korespondencję Marca-Antoine Mureta z królem i kanclerzem (1577-1578) oraz poświęcone im panegiryki znajdują się w zbiorze: *M. Antonii Mureti Orationes, Epistolae, Hymniquae Sacri*, excudebat Adam Sartorius, Ingolstadii 1602.

61 S. Reszka, *List do Szymona Szymonowica*, tłum. i oprac. A. Masłowska-Nowak, K. Tomaszuk, Warszawa 2014, s. 145; tenże, *Epistolarum pars posterior*, Giovanni Giacomo Carlino, Neapoli 1598, s. 174-212; por. J. Bedyński, „Dworzanin polski” Łukasza Górnickiego wobec sympozjonu literackiego. *Charakterystyka gatunkowa*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich”, 57 (2014), nr 1, s. 213-233.

62 F. Hunyadi, *Ephemeron*, s. B1 (BiblOssol, XVI.O.133 adl., k. 9v).

63 Był to list do Wojciecha Baranowskiego pisany „ex hortis Farnesianis”, za: S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 206, przyp. 1; por. tamże, s. 28, 31 (8 i 22 IV 1584).

rozrywki i wytchnienie („honestam requiem et recreationem [...] non pateat ita illecebrosus istis conviviis”), nazywając ją wprost domem Muz („Musi, recreationi, hospitio est consecratus”), co z kolei koresponduje ze wspomnianą willą w Capraroli⁶⁴. Tym nieraz uczonym bankietom nie brakowało zresztą wesołości. Biskup Caligari, podejmując Andrzeja Batorego w Bertinoro, czyni to z radością („ad prandium itum est quod lautissimum D. episcopus exhibuit cum summa hilaritate”), a Ferenc Hunyadi dodaje tu o „słownych żartach”, nazywając je najlepszą przyprawą na trudy podróże⁶⁵. Przywodzi to na myśl dowcip i facecje – u Łukasza Górnickiego kolejny nieodzowny składnik bankietu.

Należy raz jeszcze zatrzymać się przy roli muzyki przy stole. Ród Batorych cechowało od pokoleń zamiłowanie do muzykowania. Andrzej studiował muzykę już w Pułtusk pod okiem kompozytora Jana Brandta, a podróż włoska rozwinęła tę pasję⁶⁶. Muzyka umilała Andrzejowi czas podczas wycieczek do podrzymskich miejscowości, a także w ogrodzie jego rzymskiej willi na Magnanapoli⁶⁷. Okoliczność otrzymania godności kardynalskiej uczczono obiadem z muzyką i bębnami: „Convivium sollemne institutum est in horto cum musicis et tympanie. Pauperes multi interfuerunt”⁶⁸. Sam Pierluigi da Palestrina, mistrz kapeli papieskiej, ofiarował Andrzejowi Batoremu swoje motety, co miało miejsce po obiedzie u jezuitów: „Prandium apud S. Andream apud Iesuitas, ubi nihilominus multi conveniebant. Praenestinus musicus obtulit Ill-mo cantus suos”⁶⁹. Poza wspomnianym występem muzyków i karłów z Ferrary warto przywołać również dwór

64 Są to fragmenty listów Augustyna Rotundusa i Andrzeja Zebrzydowskiego, za: E. Buszewicz, *O villa celsis aemula turribus... Villa biskupów krakowskich w Prądniku piórem pisarzy renesansu. Przypadek Jana Kochanowskiego*, in: *Corti rinascimentali extraurbane. Un modello di cultura tra Italia e Polonia. Atti del Convegno Internazionale (Altivole – Castelfranco Veneto – Maser – Veduggio – Mira – Padova – Luvigliano, 16-18 settembre 2013)* = *Podmiejskie dwory renesansowe. Wzorzec kulturowy we Włoszech i w Polsce. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej (Altivole – Castelfranco Veneto – Maser – Veduggio – Mira – Padova – Luvigliano, 16-18 września 2013)*, a cura di M. Lenart, M. Wrana, Padova–Opole 2016, s. 500-501.

65 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 47 (15 VIII 1586); por. „Quid nunc regalis ludicra mensae? / Quid salsos sine felle iocos, iucunda molestae / condimenta viae”. F. Hunyadi, *Ephemeron*, s. B4 (Bib-I Ossol, sygn. XVI.O.133 adl., k. 12r).

66 I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 11, 44, 88.

67 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 31 (28 IV 1584), 36 (27 V 1584). Muzykowanie w ogrodzie willowym odpowiada wizerunkom „ziemskich rozkoszy”, jakie pojawiały się już na początku XVI wieku w grafikach polskich, np. w *Kronice* Marcina Bielskiego. Por. M. Dayczak-Domanasiewicz, *Architektura dworu biskupów krakowskich na Prądniku Białym. Wpływ włoskiego renesansu na budownictwo rezydencjonalne okolic Krakowa*, in: *Corti rinascimentali extraurbane. Un modello di cultura tra Italia e Polonia*, s. 468.

68 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 40 (7 VII 1584); por. Z. Chaniecki, *Muzyka w Europie w relacjach polskich podróżników*, Warszawa 2005.

69 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 41 (25 VII 1584). Pieśń *Laetus Hyporboream* wychwala cnoty rodu, a drugi motet *Polonia felix* wojowniczość Stefana oraz pobożność Andrzeja. Motety trafiły do piątej księgi *Canticum canticorum (1584)*, zadedykowanej kardynałowi Batoremu (I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 86, 92).

w Mantui, gdzie czas obiadu umilali Andrzejowi Batoremu śpiewacy, a po obiedzie wystawiono komedię⁷⁰.

Szczególnym doświadczeniem stołowo-muzycznym w Rzymie był obiad w rzymskim Collegium Anglorum w maju 1584 roku:

Przy obiedzie była bardzo piękna oracya, *in laudem* Króla Jmci i Jmć. P. Jędrzeja, także potym *Musica absolutissima* na wszelkich instrumentach, gdzie wiersze piękne *in laudem* Jmci śpiewano⁷¹.

Muzyka młodych Anglików tak bardzo przypadła gościom do gustu, że kilka dni później Stanisław Reszka udał się do rektora kolegium w sprawie najęcia muzyków⁷². Już po powrocie do kraju, na Wawelu, Andrzej prezentował królowi muzykę, może osobiście przez niego wykonywaną⁷³. W drugiej podróży do Włoch (1586) towarzyszył Batoremu „Franciscus musicus” (może Ferenc Hunyadi) oraz młodszy „Matheus musicus”⁷⁴. Już jako biskup warmiński Andrzej Batory stworzył na zamku w Lidzbarku salę muzyczną, gdzie wśród kolekcji instrumentów znalazł się wirginał z Rzymu. Możliwe, że do zakupu zainspirował Andrzeja ów muzyczny obiad w Collegium Anglorum, gdyż to właśnie Anglia była szczególnym ośrodkiem rozkwitu kompozycji na ten instrument⁷⁵.

4. Posty, jałmużny i umiarkowanie: wymiar religijny

Sfera stołowa spletała się z religijną formacją Andrzeja. Istotną kwestią było zasiadanie do stołu z ludźmi godnymi i mającymi jedynie pozytywny wpływ na wychowanie⁷⁶. W diariuszu Stanisława Reszki zapisany jest bardzo wymowny przykład na unikanie towarzystwa nieodpowiednich osób. Gdy Andrzeja Batorego zaprosił na obiad rzymski patrycjusz Giovan Giorgio Cesarini (1549-1585), spotkał się z dwukrotną odmową Polaków⁷⁷. Mimo wysokiej pozycji społecznej moralność Giovana Cesariniego nie cieszyła

70 „Paulo post prandium est exhibitum sub baldachimo, Cardinali dumtaxat et Principe ad mensam sedentibus, musicis canentibus” [S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 51 (24 VIII 1584)]. Komedią powitali Andrzeja Batorego także uczniowie jezuitów w Pułtusk, a w czasie kolejnej podróży do Włoch mowa o komedii w Palazzo Roncalli w Rovigo [tamże, s. 98 (22 V 1585), 129 (11 V 1586)].

71 Do Wojciecha Baranowskiego (Rzym, 18 V 1584), w: *Starożytności historyczne polskie*, t. 2, s. 375.

72 „Egi cum P. rectore collegii Anglicani de musicis accipiendis”. S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 35 (24 V 1584).

73 Tamże, s. 89 (14 III 1585).

74 Tamże, s. 132 (przyp. 4).

75 I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 168. Zarówno Collegium Anglorum, jak i sam Andrzej Batory, mogli pozostawać pod wpływem słynnej szkoły wirginalistów angielskich z Williamem Byrdem na czele.

76 D. Żołądź-Strzelczyk, *O przedsięwzięciu peregrynacyjnej*, s. 317-323.

77 „D. Caesarinus invitavit ad prandium Illustrissimum Principem per Spinam. Dixit se deliberaturum. Consul-

się dobrą sławą. Wiódł życie wystawne: trwoniał fortunę na bankiety, spektakle i kurtyzany, oddając się hazardowi oraz popadając w długi. Zanieczyścił swojego chorowitego syna i żonę Clelię Farnese (*notabene* córkę Alessandra, kardynała-protektora Rzeczypospolitej), tolerując przy tym jej liczne romanse⁷⁸. Nic zatem dziwnego, że Polacy, chcąc uchronić Andrzeja przed tego rodzaju towarzystwem, przyjęli zaproszenie dopiero za trzecim razem (i to będąc już tego dnia po obiedzie)⁷⁹. Może to świadczyć o społecznej roli wspólnego biesiadowania, którego w tym wypadku odmówiono nieodpowiedniej osobie. Częstymi towarzyszami stołu Andrzeja Batorego były osoby duchowne, zwłaszcza Bernard Maciejowski:

JP. Bernard Maciejowski z Perużu [Peruggia – D.B.] przyjechał do Rzymu, którego do domu wziął JP. Jędrzej, i do nabożeństwa wielką wszystkim inszym pobudką. Bywają przed wieczszą w Capelli domowej, letanie i *lectia sacra*. Po wieczery *Congregatio oratorii*, którego teraz sam Jmć jest prefektem, gdzie pięknie ćwiczenia duchowne sprawują⁸⁰.

Przekazywanie tego rodzaju informacji do kraju miało z pewnością na celu zapewnienie króla, że Andrzej rozwijał swą wiedzę teologiczną, co wskazywało, że w przyszłości podejmie karierę duchowną⁸¹.

Z duchownych włoskich wśród towarzyszy Andrzeja Batorego wyróżnia się młody Scipione Gonzaga (krewny św. Alojzego, późniejszy biskup i patriarcha Jerozolimy⁸²), a także Pietro Maria Volcacnio, kolega Stanisława Reszki z kurii rzymskiej, niegdyś współpracownik Stanisława Hozjusza i prymasa Jakuba Uchańskiego. Andrzej Batory gości na obiedzie po jego mszy prymicyjnej: „fuit in Valicella in prima missa D. Petri Mariae Volcanii, ibidem in prandio et vespere; aderat D. Scipio Gonzaga, D. Bevelaqua”⁸³. Przy wspomnianym kościele Santa Maria in Vallicella działało krótko założone przez Stanisława Reszkę Collegium Polonorum (1582-1586)⁸⁴. Wykładali w nim filipini, a Andrzej

tavimus cum D. Crescentio. Non visum est, ut eat, itidem et Sabello, cui idem dixi [...] Vocatus erat Illustrissimus ad prandium pro ista die ab Illustrissimo D. Georgio Cesarino; sed excusavit se, ne veniret”. S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 14 (24 I 1584), 18 (26 II 1584).

78 G. Fragnito, *Storia di Clelia Farnese*, Bologna 2013, s. 57-78.

79 „A prandio visitavimus D. Caesarinum et coniugem eius”. S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 28 (6 IV 1584).

80 Do Jacka Młodziejewskiego (Rzym, 18 II 1584), w: *Starożytności historyczne polskie*, t. 2, s. 381.

81 Król wspomina o tym w swojej późniejszej instrukcji „ut Cardinalis lectiones theologicas non intermittat”. S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 110 (przyp. 2).

82 „Illustrissimus pransus est cum D. Scipione Gonzaga privatim”. Tamże, s. 30 (17 IV 1584); por. również tamże, s. 41 (23 VII 1584), s. 138 (8 XII 1586), s. 133 (3 VI 1586). G. Benzoni, *Gonzaga Scipione*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 57, 2001, http://www.treccani.it/enciclopedia/scipione-gonzaga_%28Dizionario-Biografico%29/ [dostęp: 8.05.2022].

83 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 13 (6 I 1584).

84 A.M. Lepacka, *Początki Kolegium Polskiego w Rzymie*, „Studia Warmińskie”, 50 (2013), s. 263-270.

Batory często przebywał w tym środowisku – słuchał dysputy naukowej ucznia Stanisława Reszki, Marcina Kołackiego z Poznania oraz Marcina Szyszkowskiego. Innym razem gościł w ogrodzie Patrizio Patriziego, bliskiego przyjaciela Filipa Nereusza, gdzie został przyjęty podwieczorkiem z owoców⁸⁵. Również wspomniani uczniowie Collegium Anglorum, krewni prześladowanych w czasach Elżbiety I katolików, mogli stanowić dla Andrzeja wzór katolickiej żarliwości. Stanisław Reszka pisze o nich: „do stołujmy siedli, między 80. onych młodzieńców Anglików, jako aniołów Bożych, których bracia, szwagry, stryje, powinne, dla wyznania wiary P. Chrystusowej w Anglii teraz potracono”⁸⁶. Tego rodzaju wzór był nie bez znaczenia wobec królewskich i papieskich planów wykorzenienia protestantyzmu w Siedmiogrodzie. Podczas jednej z wycieczek do Frascati Andrzej Batory zasiadł do obiadu u jezuitów: „Missa apud Iesuitas. D. Crescentius venit et Vulcanius. P. Generalis pransus est nobiscum”⁸⁷. Wspomniany generał to Claudio Acquaviva, który tego samego roku zaczął tworzyć regułę jezuickiego nauczania: *Ratio atque institutio studiorum* (1586).

Andrzej Batory obcował zatem z najwyższymi autorytetami religijnymi swojej doby. Najważniejszym z nich był może pobyt u Karola Boromeusza. Znany z pobożności arcybiskup Mediolanu udzielił młodzieńcowi nauk i gościny już w drodze do Rzymu (1583), jednak szczególnie bogato podjął go podczas powrotu. W diariuszu odnotowano, że w pałacu ustawiono aż trzy stoły: jeden dla kardynałów, biskupów oraz kanoników, drugi dla Stanisława Reszki i szlachty, trzeci dla pozostałych dworzan Andrzeja Batorego⁸⁸. Zarówno do obiadu, jak i kolacji czytano nabożną lekturę:

Legebatur ad mensam primus liber D[ivi] Bernardi De consideratione [...] Cenam sumpsit in cubiculo privatim inservientibus familiaribus cardinalis Borromaei et uno praelegente Stimulum pastorum⁸⁹.

85 „A prandio ivimus ad hortum Domini Patrici elegantem, ubi cardinalis Senonensis venit et simul inambulaverunt; postea discessimus facta collatione fructuum”. S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 20 (14 II 1584).

86 Do Wojciecha Baranowskiego (Rzym, 18 V 1584), w: *Starożytności historyczne polskie*, t. 2, s. 375. Podczas spotkania oglądano relikwie owych męczenników: „Ibi missam et musicam audivit, pransus est, reliquias novorum martyrum vidit, orationes in laudem Regis et suam recitatas audivit”. S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 34 (14 V 1584); por. M. Hanusiewicz-Lavallee, *Staropolskie echa misji jezuickiej w Anglii roku 1580*, „Roczniki Humanistyczne” 61 (2013), z. 2, s. 97-118.

87 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 17 (22 I 1584). Andrzej zapraszał jezuitów także do swojego stołu: „In coena aliquot Iesuitae fuerunt” czy dwa dni później „In prandio 4 patres [...]”. Tamże, s. 37 (8, 10 VI 1584).

88 „Deinde pransi sunt una cum rochetis et tribus episcopis in eadem mensa; alia mensa etiam erat instructa, in qua D. Reschius et nobiles Poloni familiares sedebant, tertia ex alia parte, ubi ego [Tomasz Treter – D.B.] et reliquis familiaribus Ill-mi”. Tamże, s. 55 (28 VIII 1584).

89 Tamże. Wspomniany *Stimulus pastorum* (1565) to popularny wówczas tekst portugalskiego arcybiskupa Bartolomea dos Mártires, utrzymany w duchu potrydenckim i traktujący o reformie Kościoła. Jak donosił Stanisław Reszka w liście do Marcina Kromera, Andrzej Batory jako przełożony klasztoru w Miechowie:

W biografii Karola Boromeusza Giovan Battista Possevino wspomniał o mediolańskiej wizycie Andrzeja Batorego, jego anielskich obyczajach oraz nadziejach związanych z karierą duchowną. Dodał, że żyjący w ascezie włoski kardynał dla uczczenia swych gości łamał nieraz swoje posty⁹⁰. Podkreślał przy tym gościnność arcybiskupa, pojmowaną jako cnotę chrześcijańską. Sekretarz Mediolańczyka, Giovanni Botero, w dedykowanym bratankowi króla Polski dziele *Del dispregio del mondo* (1584) zachęcał go, by mimo królewskiego splendoru odrzucał wszystko, co nie dzieje się na chwałę Bożą⁹¹.

Należy również zwrócić uwagę na związane ze stołem świadczenie dzieł miłosierdzia. Rzym, uchodzący za *caput mundi*, był swego rodzaju sceną, gdzie gesty posta czy kardynała, w tym jałmużna, miały szczególne znaczenie publiczne i jako takie stanowiły dla Andrzeja nowość. Powszechnie przyjętym zwyczajem rzymskim było codzienne wydawanie ubogim pozostałej na dworze żywności. Stanisław Reszka donosił w korespondencji: „Ubogich pełen zawsze dom bywa: do śpitałów i polskim studentom ubogim zawsze się coś dawa”⁹². Opiece podlegali także studenci i pielgrzymi – w ten sposób praktykowano chrześcijańską cnotę *hospitalitas*⁹³. Manifestowano ją szczególnie w okresie wielkopostnym, zwłaszcza w Wielki Czwartek, gdy umywano nogi i usługiwano do stołu dwunastu ubogim pielgrzymom: „Apud S. Clementem comedimus; erant omnes peregrini pauperes, quibus Illustrissimus ad mensam inserviebat humillime”⁹⁴. Podobny zwyczaj Andrzej Batory praktykował już jako proboszcz w Miechowie: „Ill-mus Cardinalis lavit 12 religionis Mechoviensibus pedes summa cum humilitate. Servit 12 pauperibus ad prandium”⁹⁵.

„W refektarzu często spożywa posiłki i słucha czytania”. List do Marcina Kromera (Miechów, 24 X 1584), w: J.A. Kalinowska, *Stanisław Reszka – diariusz podróży i korespondencja*, s. 209.

- 90 „[...] non molti mesi fatto poi Cardinale il detto Battori, Prelato de grandissima espettatione, come è di presenza e costumi Angelichi, tornandosene in Polonia [...] non volse uscire d'Italia senza tornare a rivedere il Cardinale Borromeo quale chiamava padre e maestro [...] Accarezzava molto il Cardinale questi suoi hospiti; e perciò rompeva l'ordinario de gli austerissimi suoi digiuni, e mangiava con loro alcune volte” (G.B. Possevino, *Discorsi della vita et attioni di Carlo Borromeo*, Roma 1591, s. 63-65). Informacja u I. Horna (*Andrzej Batory*, s. 80-81) jakoby Karol Boromeusz pił z Andrzejem Batorym wino jest błędna. W cytowanym fragmencie Giovan Batista Possevino mówi bowiem, iż „qualche bichiero di vino” pijał Karol Boromeusz z kardynałem Agostino Valierem z Werony.
- 91 Giovanni Botero pisał m.in., iż życie Chrystusa dalekie było od wystawnych stołów i wykwintnego jedzenia współczesnych: „egli non habet ubi reclinet caput suum. Quello si diletta di mense laute, e di viuande delicate. Egli diceva a suoi discepoli, *ego cibum habeo, quem vos nescitis*”. G. Botero, *Del dispregio del mundo*, nella stamperia di Michel Tini. Ad istanza di Francesco e Simon Tini fratelli, Milano 1584, s. 4, 144-145.
- 92 Fragment listu do Wojciecha Baranowskiego (Rzym, czerwiec 1584), w: *Starożytności historyczne polskie*, t. 2, s. 377; por. A. Rottermund, *Dworski stół paradny*, s. 46.
- 93 *Hospitalitas* znajduje ważne miejsce wśród grafik Tomasza Tretera, który w *Rewii cnot kardynała Hozjusza* przedstawił personifikację tej cnoty (tablica 102) z inskrypcją dotyczącą studiujących: „Hospitalitatis exercendae parenti studiosis”.
- 94 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 20 (13 II 1584). Nieco dalej w Wielki Czwartek: „Capella solita, lectio bullae, lotio pedum solita [...] Illustrissimus lavit pedes pauperum”. Tamże, s. 26 (28 III 1584).
- 95 Tamże, s. 93 (18 IV 1585).

Nieco mniej miejsca źródła poświęcają praktykowaniu postu. Wiadomo, że kilka lat wcześniej Stefan Batory prosił, by Grzegorz XIII udzielił mu dyspensy od postu w dni nakazane, przyrzekając, że będzie z niej korzystał w wypadkach koniecznych⁹⁶. Również Andrzej Batory podczas jednej z audiencji omawiał kwestię środowego postu w Polsce – na co papież polecił stosować się do rozporządzeń lokalnego biskupa: „De esu carniū feria 4 iussit, ut episcopi convenient, ea de re quid factū opus esset”⁹⁷. Co do osobistej praktyki królewskiego bratanka wiadomo, że już podczas nauki w Pułtusku oddawał się surowym postom, natomiast w Rzymie, jak donosił Stanisław Reszka: „Teraz post przypadł, który go zafrasował, że nie rad ryb jada, chociaż czeczugi miewa na każdy dzień”⁹⁸. Mogłoby to wskazywać, że Andrzej Batory nie należał do miłośników ryb, jednak z pewnością nie porzucił surowości obyczajów:

Na maskary mięsopustne ani do biegania bawołów, ani koni, sam Jmć niechciał jachać: czemu się wielu ludzi w młodym panięciu bardzo dziwowało. Będzie dali Pan z niego dobry duchowny i innym przykładny⁹⁹.

Cnotę pożądaną zarówno u duchownych, jak i posłów, stanowił także umiar w jedzeniu oraz piciu. Podczas pobytu Andrzeja Batorego w Mediolanie poseł Ferrary zaobserwował: „Gdy pokazuje się publicznie, zawsze układny, pełen największego szacunku, zwłaszcza przy stole, je i pije z takim umiarem, że wszyscy są oczarowani jego zachowaniem”¹⁰⁰. Stanisław Reszka, mający wpływ na wychowanie bratanka Stefana Batorego, sam był orędownikiem umiarkowania żywieniowego, czemu dał wyraz w jednym ze swych listów erudycyjnych, ostro krytykujących wystawność stołową polskiej szlachty i katolickiego duchowieństwa¹⁰¹. Z listem doskonale korespondują miedzioryty Tomasza Tretera poświęcone cnotom kardynała Stanisława Hozjusza: *Civiltas mensae restituta* (kapłan odpędza od stołu personifikacje Vanitas oraz Impudicitia) oraz *Abstractio a sensibus*, gdzie uczujący przy skromnym stole kardynał zdaje się zachowywać dystans wobec zmysłowych przyjemności (il. 1). Należy zaznaczyć, że pamięć o zmarłym Stanisławie Hozjuszu silnie oddziaływała na włoski pobyt Andrzeja Batorego, o czym świadczą widniejące w inwentarzach pamiętki po kardynale oraz nawiedzenie miejsca jego śmierci w miejscowości Capranica¹⁰².

96 M. Banaszak, *Z dziejów dyplomacji watykańskiej*, cz. 2, s. 122, 149.

97 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 24 (12 III 1584).

98 I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 42; S. Reszka do Jacka Młodziejewskiego (Rzym, 18 II 1584), w: *Starożytności historyczne polskie*, t. 2, s. 381.

99 Tamże.

100 I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 81.

101 S. Reszka, *Epistolarum liber unus*, s. 305-311 (Wenecja, 15 X 1588); por. M. Bogucka, *Staropolskie obyczaje w XVI-XVII wieku*, Warszawa 1994, s. 119-120.

102 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 31 (22-23 IV 1584); por. spis pamiętek po Stanisławie Hozjuszu, tamże, s. XXII-XXIV.

Il. 1. Kardynał Hozjusz odpędza od stołu Bezwstyd (*Impudicitia*) i Próżność (*Vanitas*).

Źródło: Tomasz Treter, 18. *Civilitas mensae restituta*, in: *Theatrum virtutum Ac meritorum D. Stanislai Hosii S.R.E. Presb. Card. Maioris Penitentiarum et Episcopi Varmiensis* [b.m. 1588], BOZ 130, k. 26v, <https://polona.pl/item/theatrum-virtutum-ac-meritorum-d-stanislai-hosii-s-r-e-presb-card-maioris,Mjg1Nzcz/28/#item>.

5. Owoce morza i włoskie cukry: wymiar kulinarno-poznawczy

Pozostaje jeszcze kwestia może najciekawsza, a jednocześnie najtrudniejsza do ustalenia w źródłach, mianowicie: czy Andrzej Batory poznawał w podróży nowe tradycje kulinarne. Pozytywną odpowiedź na to pytanie sugeruje Ildikó Horn:

Zmienił się też jego sposób odżywiania. Reszka musiał postarać się o osobnego kucharza, bo Andrzej zasmakował w rybach, ślimakach, małżach, a zwłaszcza ostrygach. Chętnie raczył się ciężkimi słodkimi trunkami – winami muszkatołowymi i małmazją. Król, spłacając kolejne rachunki, mógł się tylko pocieszać, że bratanek rozwija się w każdej dziedzinie – poza wykształceniem literackim i muzycznym doskonalili także swój gust kulinarny¹⁰³.

103 I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 88. Monografia niestety pozbawiona jest przypisów i nie wskazuje źródeł tej opinii.

Z opinią tą można się częściowo zgodzić. Stanisław Reszka wspomina w diariuszu, że interesował go zakup win francuskich w porcie nad Tybrem, te były jednak drogie: „Vina Gallica multa venerunt in Ripam, sed cara; barile 22 jul.”¹⁰⁴. Oznacza to, że na dwór Andrzeja Batorego starano się nabywać luksusowe, importowane produkty. Bratanek króla Polski z pewnością próbował konfektów, z jakich słynęły Włochy. Ma to miejsce w weneckim Arsenalu, gdzie poczęstowano go podwieczorkiem z owoców i cukrów¹⁰⁵. Niewykluczone, że mowa o popularnych w epoce rzeźbach cukrowych, tzw. *trionfi da tavola*, przybierających nieraz formy mitycznych bóstw¹⁰⁶.

Trudno ustalić, na ile Andrzej był miłośnikiem kuchni polskiej, np. mięs. Podobnie jak król przejawiał pasję do polowań, co mogło się wiązać z zamiłowaniem do dziczyzny. Jak wskazuje Stanisław Reszka w swoim diariuszu, Andrzej dwukrotnie brał udział w polowaniach we Włoszech¹⁰⁷, lecz także w połowach ryb słodkowodnych i morskich¹⁰⁸. Po powrocie często polował w Niepołomicach i należącym do miechowskiego klasztoru Wrocierzyżu¹⁰⁹. Ciekawe światło na tę kwestię rzuca erudycyjno-dydaktyczny list Stanisława Reszki o polowaniach, zadedykowany Andrzejowi Batoremu i opublikowany po latach w Neapolu. Wśród licznych pożytków polowań autor wymienia i taki, że dostarczają one żywności na rzecz kuchni, z czego bliscy młodego Batorego rzekomo korzystali¹¹⁰. Ponadto łowy przysposabiają do sztuki wojennej – umiejętności szczególnie istotnej dla władcy. Uczą też wytrwałości i umiaru, co Stanisław Reszka popiera przykładem synów Cyrusa, którzy podczas łowów spożywali tylko chleb i wodę¹¹¹. Aktywność łowiecka usprawniała przemianę materii, co było szczególnie ważne wobec sybaryckich

104 S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 23 (11 III 1584).

105 „[...] fuit apparatus mensa pro Ill-mo Cardinali ex succariis et fructibus variis merendae loco magno certe apparatus et longissima” [tamże, s. 63 (10 IX 1584)]. Stanisław Reszka był entuzjastą włoskich słodczy, jak wynika z listu do Stanisława Sokołowskiego z Neapolu (1592), gdzie „najsłodszy uśmierzeniem gorączek” nazywa macerowane owoce i konfekty: „Omitto multa istiusmodi saccharo macerata, illos cedrides, rosaceosque succos, aceracerbissimarum faebrium dulcissima levamenta”. S. Reszka, *Epistolarum liber unus*, s. 423.

106 M.A. Fabbri Dall’Oglio, *Il trionfo dell’effimero*, Roma 2002, s. 85-86; A. Rottermund, *Dworski stół paradny*, s. 41, 54. W Rzeczypospolitej słodycze tego rodzaju stanowiły nowość, podejrzewa się, że mogły się pojawić na weselu Jana Zamoyskiego w Krakowie (1583). J. Kowalczyk, *W kręgu kultury dworu Jana Zamoyskiego*, Lublin 1980, s. 51-53; J. Dumanowski, *Tatarskie ziele w cukrze czyli staropolskie słodycze*, Warszawa 2013, s. 20-21.

107 W Bertinoro i Spilimbergo. S. Reszka, *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, s. 47 (15 VII 1584), 64 (17 IX 1584).

108 Tamże, s. 31 (jez. Bolsena, 28-29 IV 1584), 45 (Senigalla, Loreto, Ankona, 9-11 VIII 1584).

109 Tamże, s. 79-80 (21, 28 XI 1584), 91 (30 III 1585).

110 „Alteram venationis causam esse diximus [...] ut ventris et culinae necessitatibus succuratur, et aliqua sump-tuum domesticorum fiat diminutio [...] mensam quoque nostram ex tuis Vrovirivensibus venationibus et saepe, et libenter et onras, et oneras”. S. Reszka, *Epistolarum liber unus*, s. 258 (Krzesławice, 15 X 1585).

111 Ów przykład Stanisława Reszki: „paneque solo, & eo quidem exiguo, quantum alendo in diem puero satis esse posset; & aqua praeter labente”, opiera się na przekazie Ksenofonta (*Cyr.* I.2.10; I.2.10). Tamże, s. 260.

uczł u Sarmatów: „Caenas quoque Sibaritas quibus haec patria nostra, magno civium incommodo plane diffluit, venationis labores omnium facillime digerunt”¹¹².

W pełni prawdopodobne wydaje się, że Andrzej Batory mógł próbować owoców morza, mięczaków czy żab. Wspomniany Arsenał w Wenecji był miejscem hodowli ostryg, a Stanisław Reszka w liście do Szymona Szymonowica wśród „mieszkańców” ulic weneckich wymienił małże i ostrygi („piscēs, mulli, dactyli, ostreae, conchyliā”¹¹³). Młody Jerzy Radziwiłł (również późniejszy kardynał), jadąc na studia do Włoch (1575), tuż po przekroczeniu Alp zanotował, że po raz pierwszy spróbował „tego wspaniałego, delikatnego włoskiego przysmaku, to jest żab”¹¹⁴. Andrzej Batory mógł wykazywać podobną, młodzieńczą ciekawość i otwartość kulinarną. W tamtym czasie żaby i owoce morza rzadko gościły na polskich stołach, jeszcze przez długie lata będąc u staropolskich poetów obiektem kpiny z włoskiej kuchni¹¹⁵. Można zatem zakładać, że podróż włoska Andrzeja Batorego miała charakter poznawczy także w kontekście kulinarnym.

Zakończenie

Przeanalizowane źródła rzadko koncentrują się na opisie potraw, co potwierdza dotychczasowe ustalenia badaczy o skrótowym charakterze diariuszy. Uwaga Stanisława Reszki o wiele częściej skupia się na sprawach dyplomatycznych, religijnych i organizacyjnych. Mimo to, jak wykazano, stół stanowił istotną przestrzeń doświadczeń poznawczych w podróży królewskiego bratanka. Podczas bankietów, uczt i poczęstunków Andrzej Batory rozwijał relacje dyplomatyczne oraz nawiązywał kontakty ze świeckimi i duchownymi dygnitarzami. Organizując własny pałac w Rzymie, a także goszcząc u innych, po raz pierwszy spotykał się szerzej z życiem i rozrywkami dworskimi. Poznawał włoskie zasady ceremoniału oraz etykiety będące wzorem dla ówczesnej Europy. Zasiadając przy stole z naukowymi i duchowymi autorytetami swojej epoki, rozwijał się intelektualnie, uzupełniając wcześniejszą edukację. Ubogacał gust artystyczny, obcując z poezją, sztukami oratorskimi, muzycznymi i plastycznymi, które często towarzyszyły posiłkom.

112 Tamże.

113 S. Reszka, *List do Szymona Szymonowica*, s. 44-45. Jeszcze sto lat później Teodor Billewicz podaje, że w Arsenale „zastawiono wielki cukrami wyśmienitemi i fruktami różnemi [...]. Dawano też ostryg barzo dobrych, które się tamże w Arsenale łowią w dziedzińcach”. T. Billewicz, *Diariusz podróży po Europie w latach 1677-1678*, s. 164.

114 Miało to miejsce 3 grudnia w Sacile. A. Modlińska-Piekarz, *Dziennik podróży do Włoch Jerzego Radziwiłła w 1575 roku*, tłumaczenie i opracowanie tekstu łacińskiego, „Kultura i Historia”, 21 (2012), <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/3856> [dostęp: 8.05.2022].

115 H. Barycz, *Italofile i italofofi*, w: tegoż, *Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 48-76.

Andrzej Batory podjął też niełatwe zadanie znalezienia równowagi między wystawnym manifestowaniem królewskiego splendoru, właściwego dla jego pochodzenia, przy jednoczesnej chęci okazywania chrześcijańskiego umiaru¹¹⁶. Choć to pierwsze nadwyreżyło znacznie królewski skarbiec (co Stanisław Reszka usprawiedliwiał w listach włoską drożyzną i wydatkami na codzienne jałmużny), podróż okazała się owocna. Przyniosła bowiem młodemu Batoremu kapelusz kardynalski i bezcenne doświadczenie, które wykorzystał na swoich późniejszych urzędach: królewskiego posła w Rzymie, prepozyta w Miechowie czy biskupa warmińskiego. Podróż ta rozślawiła także za granicą dobre imię króla, jemu samemu przynosząc dumę z bratanka, Stanisław Reszka zaś w ramach wdzięczności królewskiej za pomyślny przebieg podróży otrzymał wkrótce opactwo jędrzejowskie.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

- Apollodorus, *The Library*, transl. J.G. Frazer, Loeb Classical Library, vol. 121, Cambridge-London 1921, <https://www.theoi.com/Text/Apollodorus1.html> [dostęp: 23.04.2023].
- Botero G., *Del dispregio del mundo*, nella stamperia di Michel Tini. Ad istanza di Francesco e Simon Tini fratelli, Milano 1584.
- Górnicki Ł., *Dworzanin polski*, oprac. R. Pollak, Warszawa 1954.
- Homer, *Iliada*, tłum. K. Jeżewska, Warszawa 1999.
- Hunyadi F., *Ephemeron seu itinerarium Bathoreum. Ontinens reditum ab urbe Roma in Poloniam, Illustriss. Principis ac D. Domi. Andreae Bathorei & c. Cardinalis S.R.E ampliss. Authore Francisco Hunniadino Transilvano M.*, in Officina Lazari, Cracoviae 1586 (BiblOssol, XVI.O.133 adl., k. 10r, 19r).
- Kromer M., *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, tłum. S. Kazikowski, oprac. R. Marchwiński, Olsztyn 1984.
- Miński S., *Sposób odprawowania poselstwa*, oprac. J. Korzeniowski, w: *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 13, Kraków 1889, s. 437-465.
- Modlińska-Piekarz A., *Dziennik podróży do Włoch Jerzego Radziwiłła w 1575 roku*, tłumaczenie i opracowanie tekstu łacińskiego, „Kultura i Historia”, 21 (2012), <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/3856> [dostęp: 8.05.2022].
- Obreński A., *Dziennik z lat 1561-1583 dyplomaty i biskupa plockiego Piotra Dunin-Wolskiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 42 (1992), s. 99-127.
- Ovidius Naso P., *Fasti*, <https://www.thelatinlibrary.com/ovid/ovid.fasti5.shtml> [dostęp: 23.04.2023].
- Ovidius Naso P., *Metamorphoses*, <https://www.thelatinlibrary.com/ovid.html> [dostęp: 23.04.2023].
- Possevino G.B., *Discorsi della vita et attioni di Carlo Borromeo*, Apresso Giacomo Tornieri, Roma 1591.

116 I. Horn, *Andrzej Batory*, s. 80, 52.

- Reszka S., *Epistolarum liber unus*, ex officina Horatii Saluiani, Neapoli 1594.
- Reszka S., *Epistolarum pars posteriori*, Giovanni Giacomo Carlino, Neapoli 1598.
- Reszka S., *List do Szymona Szymonowica*, tłum. i oprac. A. Masłowska-Nowak, K. Tomaszuk, Warszawa 2014.
- Reszka S., *Listy X. Stan. Reszki*, w: A. Grabowski, *Starożytności historyczne polskie*, t. 2, Kraków 1840, s. 356-390.
- Reszka S., *Przestroga pastyrka*, drukarnia Jana Wolrhaba, Poznań 1585.
- Reszka S., *Stanisłai Rescii Diarium (1583-1589)*, oprac. J. Czubek, Kraków 1915.
- Reszka S., *Z dworu Stanisława Hozjusza. Listy Stanisława Reszki do Marcina Kromera 1568-1582*, tłum. i oprac. J.A. Kalinowska, Olsztyn 1992.
- Vergilius Maro P., *Aeneid*, <https://www.thelatinlibrary.com/verg.html> [dostęp: 23.04.2023].

OPRACOWANIA

- Albala K., *The Banquet. Dining in the Great Courts of Late Renaissance Europe*, Urbana-Chicago 2007.
- Banaszak M., *Z dziejów dyplomacji watykańskiej. Poselstwa obediencyjne w latach 1534-1605*, cz. 2: *Dzieje poselstw polskich*, Warszawa 1975.
- Banaszak M., *Z dziejów dyplomacji watykańskiej. Poselstwa obediencyjne w latach 1534-1605*, cz. 3: *Poselstwa monarchów i republik*, Warszawa 1975.
- Barbarzak D., *Kultura stołu w relacjach polskich dyplomatów z podróży do Włoch. Od Stanisława Reszki do Stanisława Mińskiego (1569-1607)*, niepublikowana praca doktorska, napisana pod kierunkiem prof. Piotra Beringa na Wydziale Filologii Polskiej i Klasycznej Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2021.
- Barbarzak D., *Śródziemnomorska gościnność w diariuszu Anonima z 1595 r.*, „Meluzyna. Dawna Literatura i Kultura”, 2 (5) (2017), s. 5-22.
- Barycz H., *Italofile i italofofobi*, w: H. Barycz, *Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 48-76.
- Bedyniak J., „Dworzanin polski” Łukasza Górnickiego wobec sympozjonu literackiego. *Charakterystyka gatunkowa*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich”, 57 (2014), nr 1 (113), s. 213-233.
- Benzoni G., *Gonzaga Scipione*, in: *Dizionario biografico degli Italiani*, vol. 57, 2001, http://www.treccani.it/enciclopedia/scipione-gonzaga_%28Dizionario-Biografico%29/ [dostęp: 8.05.2022].
- Berzaghi R., *Le decorazioni della metà del Cinquecento alla caduta dei Gonzaga*, in: *Il Palazzo Ducale di Mantova*, a cura di G. Algeri, Mantova 2003, s. 223-260.
- Besala J., *Alkoholowe dzieje Polski. Czasy Piastów i Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2015.
- Buszewicz E., *O villa celsis aemula turribus... Villa biskupów krakowskich w Prądniku piórem pisarzy renesansu. Przypadek Jana Kochanowskiego*, in: *Corti rinascimentali extraurbane. Un modello di cultura tra Italia e Polonia. Atti del Convegno Internazionale (Altivole – Castelfranco Veneto – Maser – Vedelago – Mira – Padova – Luvigliano, 16-18 settembre 2013) = Podmiejskie dwory renesansowe. Wzorzec kulturowy we Włoszech i w Polsce. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej (Altivole – Castelfranco Veneto – Maser – Vedelago – Mira – Padova – Luvigliano, 16-18 września 2013)*, a cura di M. Lenart, M. Wrana, Padova–Opole 2016, s. 499-507.
- Capatti A., Montanari M., *Italian Cuisine. A Cultural History*, transl. A. O’Healy, New York 2003.

- Caporossi L., *Gioco e tempo nell' "Appartamento dello specchio" del castello estense di Ferrara. Ipotesi per il programma iconografico di Pirro Ligorio*, „Ludica”, 8 (2002), s. 98-114.
- Chaniecki Z., *Muzyka w Europie w relacjach polskich podróżników*, Warszawa 2005.
- Corti *rinascimentali extraurbane. Un modello di cultura tra Italia e Polonia. Atti del Convegno Internazionale (Altivole – Castelfranco Veneto – Maser – Vedelago – Mira – Padova – Luvigliano, 16-18 settembre 2013) = Podmiejskie dwory renesansowe. Wzorzec kulturowy we Włoszech i w Polsce. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej (Altivole – Castelfranco Veneto – Maser – Vedelago – Mira – Padova – Luvigliano, 16-18 września 2013)*, a cura di M. Lenart, M. Wrana, Padova–Opole 2016.
- Dajczak-Domanasiewicz M., *Architektura dworu biskupów krakowskich na Prądniku Białym. Wpływ włoskiego renesansu na budownictwo rezydencjonalne okolic Krakowa*, in: *Corti rinascimentali extraurbane. Un modello di cultura tra Italia e Polonia. Atti del Convegno Internazionale (Altivole – Castelfranco Veneto – Maser – Vedelago – Mira – Padova – Luvigliano, 16-18 settembre 2013) = Podmiejskie dwory renesansowe. Wzorzec kulturowy we Włoszech i w Polsce. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej (Altivole – Castelfranco Veneto – Maser – Vedelago – Mira – Padova – Luvigliano, 16-18 września 2013)*, red. M. Lenart, M. Wrana, Padova–Opole 2016, s. 465-476.
- De Witt D., *Kuchnia Leonarda da Vinci. Sekretne historia kuchni włoskiej*, tłum. B. Józwiak, Poznań 2007.
- Dickie D., *Con gusto. Storia degli Italiani a Tavola*, trad. F. Galimberti, Bari 2017.
- Dumanowski J., *Tatarskie ziele w cukrze czyli staropolskie słodycze*, Warszawa 2013.
- Fabbi Dall'Oglio M.A., *Il trionfo dell'effimero*, Roma 2002.
- Fragno G., *Storia di Clelia Farnese*, Bologna 2013.
- Gallewicz A., *Urbino i Prądnik. Dwa dwory, dwa światy*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 45 (2001), s. 45-61.
- Góralski Z., *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1983.
- Grzybowski S., *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994.
- Hanusiewicz-Lavallee M., *Staropolskie echa misji jezuickiej w Anglii roku 1580*, „Roczniki Humanistyczne”, 61 (2013), z. 2, s. 97-117.
- Horn I., *Andrzej Batory*, tłum. S. Brzeziński, Warszawa 2010.
- Kalinowska J.A., *Reszka Stanisław (1544-1600)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 31, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988-1989, s. 129-133.
- Kalinowska J.A., *Stanisław Reszka – diariusz podróży i korespondencja z lat 1583-89*, „Studia Warmińskie”, 26 (1989), s. 195-220.
- Kalinowska J.A., *Korespondencja Stanisława Reszki z Marcinem Kromerem w latach 1568-1588*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 33 (1988), s. 187-197.
- Kocurek D., *Zasady dobrego wychowania elementem edukacji Renesansu (w świetle pism Erazma z Rotterdamu)*, w: *Historia i współczesność procesu edukacyjno-wychowawczego*, red. D. Kocurek, Katowice 2015, s. 11-20.
- Kowalczyk J., *W kręgu kultury dworu Jana Zamoyskiego*, Lublin 1980.
- Lepacka A.M., *Działalność kulturalna Stanisława Reszki z Buku*, Buk 2014.
- Lepacka A.M., *Początki Kolegium Polskiego w Rzymie*, „Studia Warmińskie”, 50 (2013), s. 263-270.
- Lepszy K., *Alamani Dominik (zm. 1595)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Konopczyński, Kraków 1935, s. 40-42.

- Mączak A., *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1980.
- Quellier F., *Łakomstwo. Historia grzechu głównego*, wstęp P. Delerm, tłum. B. Spieralska, Warszawa 2013.
- Meyzie P., *Kuchnia w Europie doby nowożytnej. Jeść i pić. XVI-XIX wiek*, tłum. E. Kucińska, A. Drzymała, Warszawa 2012.
- Pawlak W., *Z dziejów pojęcia „humanitas” (do XVII wieku)*, w: *Humanitas. Projekty antropologii humanistycznej*, cz. 1: *Paradygmaty – tradycje – profile historyczne*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2010, s. 165-204.
- Pisarek A., *Gościnność polska. O kulturowych konkretyzacjach idei*, Katowice 2016.
- Riley G., *Oxford Companion to Italian Food*, Oxford 2007.
- Rottermund A., *Dworski stół paradny – sztuka i ceremonial (zarys problematyki)*, w: *Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie*, t. 4, Pszczyna 1987, s. 37-72.
- Sajkowski A., *Włoskie przygody Polaków. Wiek XVI-XVIII*, Warszawa 1973.
- Wolański F., *Ile niemieckiego smaku mieściła w sobie pruska kuchnia czyli o gustach kulinarnych staropolskich peregrynantów*, w: *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Dziedzictwo kulinarne*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2007, s. 77-83.
- Wrześniak M., *Roma Sancta, Fiorenza Bella. Dzieła sztuki w dziariuszach polskich podróżników do Włoch w XVI i XVII wieku*, Warszawa 2010.
- Żołądź-Strzelczyk D., *O przedsięwzięciu peregrynacyjnej. Edukacyjne wojaże szlachty z Rzeczypospolitej w świetle instrukcji podróżnych*, Warszawa 2020.